З. Шадкам
Ү.Т. Қыдырбаева

ШАҒАТАЙ ТІЛІНЕ КІРІСПЕ

Оқу-әдістемелік құралы

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

З. Шадкам
Ү.Т. Қыдырбаева

ШАҒАТАЙ ТІЛІНЕ КІРІСПЕ

Оқу-әдістемелік құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ӘОЖ 811
КБЖ 81.2(Шағ.)
Ш-17

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шығыстану факультетінің Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған (№1 хаттама 13 қараша 2019 жыл)

Пікір жазғандар:
филология ғылымдарының кандидаты, доцент ***Е.З. Есбосынов***
PhD докторы ***Н. Балтабаева***
PhD докторы ***А.Т. Абуова***

Шадкам З.
Ш-17 Шағатай тіліне кіріспе: оқу-әдістемелік құралы / З. Шадкам, Ү.Т. Қыдырбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 106 б.
ISBN 978-601-04-4398-3

Құрал шағатай тілінің орфографиялық, фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктерін үйренуге үлкен мүмкіндік береді.

Әр дәрістің соңында түсіндірілген грамматикалық тақырыптарға сәйкес теориялық және практикалық тапсырмалар берілген. Сонымен қатар Шағатай дәуірінде жазылған қолжазба еңбектерінен үзінділер келтіріле отырып, олардың оқылуы және лексикалық мағыналары көрсетілген.

Оқу-әдістемелік құралын жоғарғы курс студенттері, магистранттар мен докоранттарына шағатай тілін үйренуге арналған негізгі оқулықтарға қосымша әдістемелік құрал ретінде пайдалануға болады.

ӘОЖ 811
КБЖ 81.2(Шағ.)

ISBN 978-601-04-4398-3

© Шадкам З., Қыдырбаева Ү.Т., 2019
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

АЛҒЫ СӨЗ

Шағатай тілі – XV ғасырдың басынан XX ғасырдың бірінші жартысына дейін Орта Азия түркі халықтары арасында кеңінен қолданылған араб әліпбиіне негізделген ортақ жазба тілге берілген атау.

Кейбір ғылыми зерттеулерде шағатай тілін көне өзбек тілімен сабақтастырады. Алайда орта ғасырда пайда болған түркі халықтарына тән шығармалардың басым көпшілігі аталған шағатай тілі негізінде жазылған. Солардың ішінде қазақ халқының ұлттық рухани мұраларын жаңғырту мақсатында шағатай тілін меңгеру және осы тілде жазылған жазба деректерді зерттеу – басты міндеттердің бірі.

Қазіргі Қазақстан мұрағаттары мен кітапханалардың сирек қорларында сақталған орта ғасырлық әдеби шығармаларды жан-жақты зерттеу және олардың ішкі мазмұнын төл тілімізге аудару жұмыстары қарқынды жүріп жатыр. Шағатай тілінің фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін үйрену еліміздегі осы уақытқа дейін зерттелмей келе жатқан мұрағат қорларында сақталған қолжазбаларды төл тілімізге аудару жұмыстары үшін өте маңызды.

Бұл еңбек, Қазақстандағы жоғарғы оқу орындарында орта ғасыр түркі жазба жәдігерлерін зерттейтін жас ғалымдарды дайындауда аса қажет әдістемелік оқу құралы ретінде алғаш рет жарық көріп отыр. Ұзақ жылдар бойы осы салада жан-жақты ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілгендігіне қарамастан, осы салада қызығушылық танытатын мамандар үшін, бұрын-соңды мұндай әдістемелік оқу құралы жарық көрмеген. Ұлтымыздың мәдени және рухани жәдігерлерін тереңнен зерттеу, болашақ жастардың еншісінде екендігін ескеретін болсақ, осы салада мықты маман дайындау үшін мұндай бастамалардың бұдан кейін де жалғасын табуы қажет деп есептеймін.

Әдістемелік оқу құралында шағатай тілінің тарихнамасы, әліпбиі, кірме сөздер мен грамматикалық құрылымына тоқталып, грамматикалық тақырыптар түпнұсқа мәтіндерінен алын-

ған нақты мысалдармен көрсетілген. Сонымен қатар түпнұсқа мәтіндерінде кездесетін сөздердің қысқаша сөздігі қоса берілген. Ғылым жолындағы тәжірибеме сүйене отырып, аталмыш жұмысқа қолдау білдіремін. Шағатай тілін үйрене отырып, әлі күнге дейін ғылыми айналымға түспеген қолжазба жәдігерлерін зерттеу, әрине, келешекте атқарылатын үлкен жұмыс. Сондықтан көптен күтілген осындай бастамаларды құптай отырып, мамандардың жұмыстарына сәттілік тілеймін!

Мақсұт Шафиғи

***

Ата-бабаларымыз сан ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізгелі руханиятымыз қайта түлеп, елімізде қатпар-қатпар тарих қойнауынан беріге дейін жеткен бабаларымыздың өркениетіне, мәдениетіне, қалдырған мұрасына деген қызығушылық артып, ғылыми-зерттеу жұмыстары қарқынды дамып келе жатқаны баршамызға белгілі. Бұған республика көлемінде жүріп жатқан ауқымды жұмыстар мен оң өзгерістер дәлел. Айталық, халықтың тарихына деген қызығушылықтың күн санап артуы, ғылыми-зерттеу орталықтарының ашылуы, асыл мұрамызды мемлекеттік деңгейде жандандыруға талпыныс, ғылым саласындағы мамандардың көбеюі т.б. Осылардың қатарында тағы бір айта кететін қуанышты жайт – ол еліміздің мұрасын байытатын оқулықтардың, еңбектердің, ғылыми жұмыстардың, әдебиеттердің там-тұмдап қара молайтып келе жатқандығы.

Аталмыш еңбек – Республикамыздағы жоғарғы оқу орындарында орта ғасыр түркі жазба мұрасын зерттейтін жас мамандарды тәрбиелеуде таптырмас оқу құралы. Бұл салада қызығушылық танытатын мамандар үшін, мұндай оқу-әдістемелік құралдың әзірленуі алғаш рет жүзеге асып отыр. Ұлтымыздың, оның ішінде ғұлама бабаларымыздың мәдени-рухани еңбектері мен мұраларын лайықты түрде ғылыми айналымға енгізу, оларды зерттеу, жариялау жас буынның еншісінде. Түрлі өркениеттер мен мәдениеттер тоғысқан мына алмағайып заманда бұл саланың салмақты жүгін еңсеретін, асыл мұрамыздың қаймағын

бұзбай келешек ұрпаққа жеткізетін білікті маман дайындауға мұндай бастамалардың пайдасы ұшан-теңіз.

Бұл оқу құралында шағатай тілінің тарихы, әліпбиі, фонетикасы, тіл ерекшелігі, грамматикалық құрылымы қамтылған. Тілдің фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерін пысықтау үшін жаттығулар мен көне әдебиеттерден қажетті мысалдар келтірілген. Осы салада жүзеге асырылып отырған мұндай ғылыми да маңызды бастамаларға Алладан медет сұрап, ғалымдарымызға сәттілік тілеймін!

Алматы орталық мешітінің Бас имамы
Еркінбек Шоқай

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.. 3

1-дәріс.. 6

2-дәріс.. 122
Орфографиялық ерекшеліктер.. 122
Дауысты дыбыстардың жазылуы 122
Дауыссыз дыбыстардың жазылуы.. 133
Қосымшалардың жазылуы.. 144
Қос дауыссыз дыбыстар 144

3-дәріс.. 177
Фонетика.. 177
Дауысты дыбыстар 177
Дауыстылардың үндестігі 177
Жуан және жіңішке дауысты дыбыстардың үндестігі.. 177
Езулік және еріндік дауысты дыбыстардың үндестігі.. 188
Үндестік заңына бағынатын жұрнақтар.. 19
Үндестік заңына бағынбайтын жұрнақтар 19
Дауысты дыбыстардың өзгеруі.. 20
Езулік дауыстылардың еріндік дауысты дыбыстарға айналуы 200
Сөз ортасында дауысты дыбыстардың түсіп қалуы 21
Дауысты дыбыстардың бірігуі 21

4-дәріс.. 23
Дауыссыз дыбыстар.. 23
Дауыссыздардың үндестігі.. 23
Дауыссыздардың орын алмасуы.. 24

5-дәріс.. 29
Морфология.. 29
Жұрнақтар 29
Есім сөзден есім сөз тудырушы жұрнақтар.. 29
Етістіктен есім сөз тудырушы жұрнақтар 32
Есім сөздерден етістік тудырушы жұрнақтар 36
Етістіктен етістік тудырушы жұрнақтар.. 38

6-дәріс.. 43
Сөз түрлендіруші жұрнақтар 43

Көптік жалғауы 43
Тәуелдік жалғауы 43
Септік жалғаулары 44

7-дәріс 49
Есімдік 49
Сан есім 50

8-дәріс 54
Үстеу 54
Шылаулар (демеулік) 54

9-10 дәріс 59
Етістіктің жіктелуі 59

11-дәріс 64
Етістіктің шақтары... 64

12-дәріс 69
Етістіктің райлары 69

13-дәріс 72
Күрделі етістіктер 72

14-дәріс 79
Сұраулық жалғау 79
Есімше жұрнақтары.. 79
Көсемше.. 80
Есім сөз + етістік.. 81

15-дәріс 84
Шағатай тіліндегі сөздіктер 84

Шағатай тіліне байланысты жарияланған негізгі зерттеу жұмыстары 88

Мәтін талдау 90

Пысықтау сұрақтары.. 94

Сөздік 96

Библиографиялық тізім.. 103

Оқу басылымы

Зүбайда Шадкам
Қыдырбаева Үміт Тұрсынбайқызы

ШАҒАТАЙ ТІЛІНЕ КІРІСПЕ

Оқу-әдістемелік құралы

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ғ. Қалиева*
Мұқабасын безендірген *Я. Горбунов*

Мұқабаны безендірудегі сурет
www.freepik.com сайтынан алынды.

ИБ №13246
Басуға 23.12.2019 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 6,62 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №8491.
Таралымы 80 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.

9 786010 443983

Құрал шағатай тілінің орфографиялық, фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктерін үйренуге үлкен мүмкіндік береді.

Әр дәрістің соңында түсіндірілген грамматикалық тақырыптарға сәйкес теориялық және практикалық тапсырмалар берілген. Сонымен қатар Шағатай дәуірінде жазылған қолжазба еңбектерінен үзінділер келтіріле отырып, олардың оқылуы және лексикалық мағыналары көрсетілген.

Оқу-әдістемелік құралын жоғарғы курс студенттері, магистранттар мен докоранттарына шағатай тілін үйренуге арналған негізгі оқулықтарға қосымша әдістемелік құрал ретінде пайдалануға болады.

ISBN 978-601-04-4398-3

9 786010 443983

www.magkaznu.com